

19. Müsebbib üzerine (Safvet Nezihî'nin kaleminden II. Abdülhamit dönemi)**Mustafa UĞURLU¹**

APA: Uğurlu, M. (2021). Müsebbib üzerine (Safvet Nezihî'nin kaleminden II. Abdülhamit dönemi). *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (22), 338-352. DOI: 10.29000/rumelide.886034.

Öz

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı Devleti'nde birçok alanda yapılan yeniliklere sahne olur. Batı medeniyetini yakından takip eden Osmanlı aydınları, Batı'da siyasî alanda yeni bir sosyal düzenin kurulmasına öncülük eden Voltaire, J.J. Rousseau, Mostequieu gibi filozofların düşüncelerinden etkilenmişlerdir. Ülkenin meşruti bir yönetimle idaresi, Osmanlı aydınlarının siyasî alanda gerçekleştirmek istedikleri yeniliklerin başında gelir. 1876'da ilan edilip çok kısa bir süre yaşama şansı bulan I. Meşrutiyet'in ardından demokrasi mücadelesine devam eden Jön Türkler, 1889'da kurdukları İttihat ve Terakki adlı gizli bir örgütle yurt içinde ve yurt dışında faaliyet göstermişlerdir. Jön Türklerin demokrasi mücadelesi, şair ve yazarlar tarafından da desteklenmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte kimi yazarlar yayımladıkları romanlarda hem meşruti yönetimi desteklemek hem de II. Abdülhamit Dönemi'yle hesaplaşmak istemişlerdir. Bu yazarlardan biri de Servet-i Fünun Dönemi bağımsız sanatçılarından ve *Zavallı Necdet* yazarı olarak bilinen Safvet Nezihî'dir. Yazarlık serüveni basın-yayın üzerinde uygulanan bu sansürün en yoğun olduğu II. Abdülhamit Dönemi'ne rastlayan Safvet Nezihî, 1908'e kadar yazdığı romanlarda toplumsal konulara değinememiştir. II. Meşrutiyet'ten sonra yazdığı romanlarda ise istibdat yılları boyunca iç dünyasında biriktirdiği tarihî, siyasî sosyal ve kültürel konulardaki bütün düşüncelerini dile getirmiştir. Bu çalışmada, Safvet Nezihî'nin otuz yılı aşkın bir sürede Osmanlı Devleti'nde meydana gelen tarihî olayları ve kişileri, kurguyla nasıl harmanladığı gösterilmeye çalışılmıştır. Ayrıca yazarın yaşadığı devrin panoramasını çizerken üzerinde durduğu konular ele alınmış, *Müsebbib*'in aynı dönemde yayımlanan diğer romanlarla olan benzerlikleri ve farklılıkları üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Safvet Nezihî, Müsebbib, II. Abdülhamit dönemi, meşrutiyet, Jön Türkler

About Müsebbib (Second Abdulhamid period by Safvet Nezihî)**Abstract**

The second half of the nineteenth century witnessed many innovations in the Ottoman Empire. Ottoman intellectuals, who closely followed Western civilization were influenced by the ideas of philosophers such as Voltaire, J.J. Rousseau and Mostequieu who pioneered the establishment of a new social order in the political field. The legitimate administration of the country is one of the innovations Ottoman intellectuals wanted to realize in the political field. The Young Turks, who continued their struggle for democracy after the First Constitutional Monarchy, which was declared in 1876 and had the chance to live for a very short time operated in the country and abroad with a secret organization called Union and Progress that they established in 1889. The Young Turks' struggle for democracy was supported by poets and writers. With the declaration of Second

¹ Dr., MEB, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni (Malatya, Türkiye), m.ugurlu1340@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6470-3093 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 03.12.2020-kabul tarihi: 20.03.2021; DOI: 10.29000/rumelide.886034]

Constitutional Monarchy, some writers wanted to both support the constitutional administration and settle accounts with the Second Abdulhamit Period in their novels. One of these novelists is Safvet Nezihî, one of the independent artists of the Servet-i Fünun Period and known as the writer of *Poor Necdet*. Safvet Nezihî whose writing adventure coincided with the Second Abdulhamid Period, when this censorship applied to the press and publication was the most intense, could not touch on social issues in the novels he wrote until 1908. In the novels he wrote after the Second Constitutional Monarchy, he expressed all his thoughts on historical, political, social and cultural issues that he had accumulated in his inner world during the years of tyranny. In this study, it has been tried to be shown how Safvet Nezihî blended historical event and people in the Ottoman Empire over a period of thirty years. In addition, subjects that the author focused while drawing the panorama he lived were discussed, and similarities and differences between *Müsebbib* and other novels published in the same period were emphasized.

Keywords: Safvet Nezihî, Müsebbib, Second Abdulhamid period, constitutionalizm, Young Turks

Giriş

Osmanlılarda yenileşme faaliyetlerinin geçmişi Lale Devri'ne kadar uzansa da siyasî, askerî, ekonomik ve sosyal alanlarda topyekûn bir reform hareketi 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile başlar. Bu yenileşme hareketlerine paralel olarak Osmanlı aydınları, siyasî görüş ve düşünceleriyle yeni bir sosyal düzenin kurulmasına öncülük eden Voltaire ile J.J. Rousseau ve Montesquieu gibi filozofların "hürriyet, eşitlik, adalet, hukuk, anayasa, parlamenter sistem" gibi siyasî kavramlar hakkındaki düşüncelerinden etkilenmiş ve devlet felsefesiyle uğraşmışlardır. Osmanlı Devleti'nde siyasî alandaki yenileşme çabasının bir parçası olan Meşrutiyet 1876'da ilan edilir. Kısa bir süre yaşama şansı bulan bu yönetim şekli, padişahın çeşitli gerekçelerle meclisi feshetmesiyle son bulmuştur. Osmanlı aydınları, meşrutiyetin yeniden ilanı için canla başla mücadele eder. Bu mücadelenin en önemli aktörleri Jön Türklerdir. 1889'da kurdukları İttihat ve Terakki adlı gizli dernekle yurt içinde ve yurt dışında faaliyet gösteren Jön Türklerin siyasî düşünceleri dönemin birçok şair ve yazarı tarafından da desteklenir.

Servet-i Fünun Dönemi yazarları gerek II. Abdülhamit siyaseti ile onun dayandığı değerler sistemine olan düşmanlıklarını ve romantizmin tesirinden kurtulup realizme olan bağlılıklarını göstermek gerekse yönetimin muhalif düşüncelere tavrı nedeniyle özellikle 1896-1901 yılları arasında yayımladıkları romanlarda tarihe yönelmemişlerdir (Çetin, 2009: 1723). II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte birçok yazar, hem tanıklık ettiği dönemle hesaplaşmak hem de "hürriyet, eşitlik, adalet, demokrasi..." gibi konularda toplumu aydınlatmak için tarihe yönelmiş ve düşüncelerini roman aracılığıyla ifade etmiştir. Böylece roman, bu dönemde toplumun nabzını tutan, düşüncelerini yönlendiren bir araç işlevi kazanmıştır. Çocukluk ve gençlik yılları II. Abdülhamit Dönemi'ne rastlayan ve bu dönemde yaşadığı hayal kırıklıklarını, hissettiği duygu ve düşünceleri, geçmişle hesaplaşmalarını roman formunda dile getiren yazarlardan biri de Safvet Nezihî'dir. Asıl adı Ömer Lütfi olan ve 1871 yılında İstanbul'da doğan (Kudret, 2004: 341) Safvet Nezihî, bir süre Manastır ve Adana idadi müdürlüklerinde görevlendirilse de daha çok Kapalıçarşı'da baba mesleği olan kuyumculukla uğraşır (Yalçın, 2003: 850). II. Abdülhamit Dönemi'nde edebiyat dünyasına giren yazarın *İkdam*, *Servet-i Fünûn*, *Malûmat*, *Resimli Kitap* gibi gazete ve dergilerde hikâye ve romanları yayımlanır (Karaalioglu, 1982:741). Bir dönem yazı yazması saray tarafından yasaklanır. Eğlence düşkünlüğü ve düzensiz bir yaşam yüzünden (Yılmaz, 1991:11) hayatının son günlerini Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları

Hastanesinde geçiren Safvet Nezihî, 1939'da orada ölür (Necatigil, 2004: 357). 1898'de yayımlanan ilk romanı Zavallı Necdet'ten sonra Kadın Kalbi, *Teehhül Âleminde*, *Hemzad* gibi romanlarında bireysel konular üzerinde duran yazar, *Kadınlar Arasında* ve *Müsebbib*'de bizzat şahit olduğu ve daha sonra tarihe mal olacak olayları anlatır.

Safvet Nezihî'nin gerek edebiyat dünyasına girdiği gerekse en önemli eserlerini kaleme aldığı yıllar II. Abdülhamit Dönemi'ne rastlar. Bu dönemde iç ve dış politikada meydana gelen olaylar yazarın zihniyetinin şekillenmesinde çok önemli bir yer tutar. Yazar, II. Meşrutiyet sonrasında kaleme aldığı *Müsebbib*'de uzun bir süre basın ve yayın üzerinde devam eden sansürün kalkmasıyla yaşadığı / şahit olduğu dönemin muhasebesini yapar. Tesiri altında bulunduğu bu dönem, yazar için henüz kapanmamıştır. Bu durumu Safvet Nezihî, romanın ithaf bölümünde şu sözlerle dile getirir:

Ben bir hakikat tasvir ettim. Ondan hüznü dolu bir hikâye çıktı... Ondan, intikam manalı bir haykırış çıktı (Nezihî, 1910: IV).²

Roman, II. Abdülhamit Dönemi yönetiminin bir ailenin üç kuşak bireyleri üzerindeki zulmünü anlatırken aynı zamanda o dönemde yazarın yaşadığı, iç dünyasında biriktirdiği duygu ve düşünceleri de yansıtır. 1867'de başlayıp 1908 Ağustos başlarında biten ve yaklaşık kırk bir yıllık bir tarihî dönemi ele alan eserde meydana gelen olaylar aşağıdaki başlıklar altında incelenebilir:

1. Zülfikar Efendi ve ailesinin tanıtılması: Sarıklı âlimlerden olan Zülfikar Efendi, genç yaşta karısını kaybetmiş, ömrünün geri kalan kısmını on yıllık mutlu evliliğinden yadigar kalan iki kızına adamıştır. Hali vakti yerinde olan Zülfikar Efendi, karısının ölümünden sonra bir daha evlenmemiş, kızlarının eğitimi ile bizzat ilgilenmiş, onlara Arapça ve Farsçanın yanında vezin, kafiye, aruz, şiir bilgisi ile mana ilmi öğretmiştir. Çocuklarına hem analık hem de babalık yapan Zülfikar Efendi, yetişkinlik çağına gelen kızlarını evlendirmek, ölmeden önce mürüvvetlerini görmek ister. Ancak görücüler, zekâsıyla ön plana çıkan büyük kızı Hidayet'i değil daha çok yüz güzelliğini beğendikleri küçük kızı Atıfet'i isterler. Zülfikar Efendi, büyük kızının kısmeti çıkmadan küçük kızına gelen görücüleri reddeder. Uzun bir bekleyiş döneminden sonra nihayet Hidayet'e bir kısmet çıkar: Filibeli bir Piyade Yüzbaşı olan Atıf Efendi. Zülfikar Efendi, hakkında iyi şeyler duyduğu, yakışıklı damat adayının düğünü müteakip kızını Rumeli'ye götüreceğini öğrenince kararsız kalır ama sonunda bu izdivaca razı olur.

Büyük kızını başka talibinin olmaması nedeniyle gurbete gelin eden ve yaşlılık döneminde yalnız kalmanın ölümden beter olduğunu düşünen Zülfikar Efendi, küçük kızı Atıfet için iç güveyi olabilecek kısmetleri değerlendirir. Babalı kalemlerinin birinde sekiz yüz kuruş maaşla çalışan, kimsesiz, nazik ve yumuşak başlı Zahit Efendi, uygun bir damat adaydır. Küçük kızını da evlendirip aile kaygılarından kurtulan Zülfikar Efendi'nin bütün dikkati memleket meselelerine yönelir.

Zülfikar Efendi ailesinin tanıtılması ve kızlarının evlendirilmesine kadar olan bu bölüm romanın girişidir. Romanın esasını teşkil eden konular bundan sonra başlar.

2. Osmanlı-Rus Savaşı ve Plevne Kuşatması: Romanın gelişme bölümü, Osmanlı-Rus savaşıyla başlar. Hidayet'in evliliğinin üzerinden on yıl geçmiştir. Zülfikar Efendi, damadı savaşa gideceği için kızını ve torunlarını İstanbul'a çağırır. Hidayet'in oğlu Nazif dokuz yaşında kız Rana ise iki yaşındadır. Zülfikar Efendi için hayat sadece kızlarından ibaret değildir. O, ülkenin içinde bulunduğu durumu da

² Yazı boyunca Safvet Nezihî'nin romanından alıntılar şu kaynaktan: Safvet Nezihî (1910). *Müsebbib*, İstanbul: Cihan Matbaası.

yakından takip eden aydın bir insandır. Ülkede meydana gelen siyasi gelişmeler savaş çanlarının çaldığını göstermektedir. Nitekim 20 Mart 1877'de başlayan ve 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus savaşının kaybedilmesi Plevne'nin düşmesine, Kars'ın elden çıkmasına ve Rusların Erzurum sınırlarına dayanmasına neden olur. Bulgaristan'ın kuruluşunu hazırlayan Ayastefanos Antlaşması'nın ardından imzalanan Berlin Antlaşmasıyla Rumeli'deki toprakların büyük bir kısmı kaybedilir. Avrupa ülkelerine olan borçların ödenememesi nedeniyle Duyun-ı Umumiye'nin kurulması ve devletin vergilerine el konulması zaten bozuk ekonomiyi alt üst eder (Tuncer, 1995: 3-5).

Zülfikar Efendi'nin kaygı ile takip ettiği bu gelişmelerin yanında ailesi için artık en önemli gündem Plevne Kuşatmasında bulunan ve altı aydan beri haber alınmayan Atıf Efendi'dir. Savaş, Osmanlı için yenilgiyle sonuçlansa da Plevne Kuşatmasında Türk askerinin gösterdiği destansı kahramanlık halkın moralini yükseltmiştir. Atıf Efendi de kuşatmada üstün bir cesaret örneği sergileyerek siperlerin onarılması gibi çok önemli bir görevi tereddüt etmeden kabul etmiş, ölümden kıl payı kurtulmuştur:

Çalışıyorduk. Siperlerin otuz kırk adım ilerisine o sırada bir obüs düştü. Parçalandı, etrafa bir parlaklık saçtı. Bütün parçaları siperin eteklerine yayıldı. Aman yarabbi! Ne manzaraydı o! Hala kürekler, kazmalar işliyor; çehrelerde sağlamlık ve Allah'a teslim olmuşluğun izleri görünüyordu... Ben bir aralık bütün askerlerin işlerini görebilecek bir noktada bulunuyordum. Abdullah Çavuş yanımdaydı. Düşman ordugâhından yine bir şimşek çaktı. Gök güreledi. Mermi semayı yararak, ısıklık çalarak üzerimize geliyordu. Abdullah Çavuş başını kaldırdı. O anda sağlam iki kol beni şiddetle itti. Siperin ölü açısını meydana getiren kısmına Abdullah ile beraber yuvarlanıyorduk. Toprak yumuşak olduğundan bir tarafımız kırılmadı. Başımızı kaldırdık. Siperin cephesinden acı sesler geliyordu. O anda hakikati anladım. Abdullah beni mutlak bir ölümden kurtarmıştı (Nezihi, 1910: 33-34).

Atıf Efendi, Plevne Kuşatmasından sağ olarak dönse de orada yaşadıklarını bir türlü unutamaz, hatta rütbesinin binbaşılığa yükseltilmesine bile sevinemez. Türk askerinin savaşta gösterdiği cesaret, kahramanlık ve fedakârlıktan çok etkilenen Atıf Efendi, bu niteliklere sahip askerle böyle bir savaşın kaybedilmemesi gerektiğini düşünmektedir. Atıf Efendi'ye göre savaşın kaybedilme nedeni asker değildir: "Ah! Biz böyle bir askerle mağlup olmamalıydık ve olamazdık. Fakat o hainler..." (Nezihi, 1910: 34). Romanda Atıf Efendi, Ruslarla yapılan savaşın kaybedilmesinin nedeni olarak gösterdiği hainlerin kim olduğunu belirtmese de romanın ilerleyen sayfalarında savaşın para, düzen ve kuvvet ile kazanıldığını; devletin bütün bunlardan yoksun oluşunun tek sebebinin yöneticiler olduğunu belirterek hainleri işaret eder.

3. Muhacir sorunu: Osmanlı Devleti'nin Ruslarla yaptığı savaşta mağlup olması sadece Rumeli'deki toprakların kaybedilmesiyle sonuçlanmaz. Aynı zamanda başta Bulgaristan olmak üzere Rumeli'deki binlerce soydaşımızın katledilmesine; mallarının gasp edilerek göçe zorlanmasına neden olur. Rumeli'de katliamlardan kurtulan binlerce Türk, yüzyıllarca vatan bildikleri topraklardan açlıkla, susuzlukla, hastalıkla ve soğukla mücadele ederek İstanbul'a sığınır. Anlatıcıya göre İstanbul'da yaşayanların sayısını birkaç kat arttıran muhacir meselesi "kavga etmeye alışmış, tekinsiz cahil, nifakçı, idaresiz, münafık, hasut birtakım idarecilerin hıyaneti" (Nezihi, 1910: 23) yüzünden meydana gelmiştir. Gösteriş düşkünlüğü, zevk ve eğlence için fütursuzca harcanan paralar yüzünden devletin ekonomisinin bozulmasına, savaşların kaybedilmesine, Rumeli'de binlerce Türkün ölmesine, hayatta kalanların da göçe zorlanmasına sebep olan idarecilerin ortaya çıkardıkları sorunları çözmek yerine görmezden gelmeye çalışmaları hatta muhacirler için sarf ettikleri aşağılayıcı ifadeler anlatıcıyı çok üzer:

Siz bu yalancı, gasp ve rüşvet sonucu kazandığımız gösterişin sarhoşluk zevkine kapılarak şu insan sürülerini, vatan kardeşlerini İstanbul'un köpekleri kadar merhamete layık görmeyerek: 'Oof! Bu pis göçmenler de canım, bıktık artık!' şikâyet ve tikslenme nidalarını lisanımızdan dökmeye vicdanımız razı oluyor (Nezihi, 1910:24-25).

Zülfikar Efendi, oldukça geniş olan evini sığdırabildiği kadar göçmene açar. Göçmenleri ağırlayıp devlet tarafından bir yere yerleştirilinceye kadar onlara her türlü yardımı yapar. Hatta sık sık Göçmen İdaresine giderek yanında kalan göçmenlerin sorunlarını dile getirir. Zaten ailenin devlet yöneticileri ile ilk çatışması bu noktada yaşanır. Zülfikar Efendi kendi evinde misafir olan göçmenlerin yerleştirilmelerini hızlandırmak için Göçmen İdaresine müracaat eder. Göçmen İdaresi Başkanı ilgisiz bir tavırla onu başından savmaya çalışır: “Bunları her gün dinliyoruz, efendim. Resmî işlemler belirli bir kurala bağlıdır. Ne yapalım, bu boyacı küpü değil; iki günde iş çıkmaz”(Nezihî, 1910:26). Zülfikar Efendi'nin Göçmen İdaresi Başkanına verdiği cevap dönemin bürokratik yapısına bir eleştiri niteliği taşıdığı gibi aynı zamanda devletin içinde bulunduğu içler acısı durumu göz önüne serer niteliktedir:

Reis Paşa Hazretleri... Zât-ı devletinizin aldığı on beş bin kuruş maaşı bu adamlar tedarik edecek. Onları bir yere sevk ediniz. Bir toprağa kavuşsunlar; öküzleri burada soğuktan, boyunduruk altında açlıktan ölmeden evvel ziraata başlasınlar, ekip biçsinler. Devlete aşar vergi versinler. Artık bundan böyle Tuna hazineleri kurudu. Bosna-Hersek servetinin kaynağı elimizden gitti. Şimdi bunlar Anadolu'da ekip biçmezse... Sonra siz ilerde o maaşı alamazsınız. Sıcacık odalarda oturamazsınız. Buharlı kutularla ısınmış arabalara binemezsiniz... Ve sonra böyle azimle koltuğa kurularak korkusuzca atıp tutamazsınız (Nezihî, 1910: 26).

Göçmen İdaresi Başkanının bu sözlere cevabı, sinirlenerek muhatabının haddini aştığını söylemesinden ibarettir. Eleştirilmeye tahammül edemeyen bu tür gururuna düşkün yöneticiler, evsiz, yurtsuz ve ümitsizlik içinde sokaklarda perişan olan insanları görmezlikten gelmişler ve “geceleeri konağında zevk ve eğlence toplantıları”(Nezihî, 1910: 26) düzenlemeye devam etmişlerdir.

4. II. Abdülhamit düşmanlığı: 93 Harbi'nde Osmanlı Devleti yenilir ve Ruslar Yeşilköy'e kadar gelir. Babıali'nin ateşkes için Avrupa devletlerinden arabuluculuk isteği olumlu karşılanmayınca devreye bizzat Sultan II. Abdülhamit girer ve Rus çarından mütareke talebinde bulunur. Padişahın da hazır bulunduğu Mebusan Meclisi'nde bu mağlubiyetin sebepleri üzerine devam eden şiddetli tartışmalar sırasında bazı meclis üyeleri, mağlubiyetin tek sorumlusunun padişah olduğunda ısrar ederler. Bu suçlama üzerine Sultan II. Abdülhamit önce toplantıyı terk eder, sonra da Meclis-i Mebusan'ı kapatır (Aydın, 1994: 499). Meclisin kapanmasıyla I. Meşrutiyet Dönemi sona ererken 1908'e kadar devam edecek olan İstibdat Dönemi başlar (Çetin, 2017: 1).

Sultan II. Abdülhamit, Osmanlı Devleti'nde asker ve aydın tabakanın hem savaşların kaybedilmesinden ve devletin içinde bulunduğu durumdan sorumlu tuttıkları hem de İstibdat Dönemi boyunca basın ve yayın üzerindeki baskısı nedeniyle dönemin sanatçıları tarafından düşmanlık beslenen bir kişiliktir. Servet-i Fünun romancılarından Mehmet Rauf hatıralarında bu düşmanlığı şöyle ifade eder:

Biz, Servet-i Fünuncular hey'et-i mecmuamızla memleketin siyasetine birer can düşmanydık. Fakat bu noktaya temas edecek yazıların dâî olacağı vahîm tehlikeler emsal ve görünenle sabit olduğundan bu işlere dâir şakk-ı şefeh etmemek en birinci itinaımızı teşkil ediyordu. Hattâ biz yalnız siyasetin değil, bu siyaseti terviç ve kabul eden âdetlerin, an'anelerin ve o âdetler ve an'anelerle teessüs etmiş ahlâkın ve hayatın da düşmanydık. Bu ahlâkı yıkmak, bu âdâtı tahrîb etmek en birinci emelimizdi. Biz kısa bir ifade ile baştan aşağı kadar bugün ancak mukaddes Cumhuriyet'in bahş ve temin ettiği serbest hayatın mübaccel hukukun şeydâ bir âşıkıydık. Arzularımız hep bu, emellerimiz hep bu idi. Bunlara zıd olarak memlekette pıhtılanmış âdetlerin, an'anelerin ve bu âdetlere, an'anelere bağlı bu adamların hepsinden en kanlı bir husûmetle nefret ediyorduk. İşte fırsat buldukça, hattâ fırsat filân aramayarak rastgele her satırımızda bunlara hücum eder, hiçbir şey olmazsa zehrimizi dökmeği bir saadet sayardık (Rauf, 2001: 113).

Servet-i Fünun topluluğu içinde yer almasa da dönemin havasından etkilenen Safvet Nezihî'nin romanlarında da Sultan II. Abdülhamit düşmanlığı dikkat çeker. *Müsebbib*'in birçok yerinde

“İstibdadın korkunç heykeli, (s.11) ateş saçan heykel (s.42), ey istibdadın dehşet saçan binası, ey kanlı turnaklarıyla millî onur sahiplerinin kalplerini delik deşik eden azametli zorbanın heykeli (s.63), istibdat heykeli (s.81, 91), istibdat baykuşu (s.92)...” gibi ifadelerle II. Abdülhamit düşmanlığı vurgulanır. Bu düşmanlık aynı yıllarda yayımlanmış birçok yazarın romanlarında da dikkat çeker. Osman Gündüz, *İkinci Meşrutiyet Romanı 1908-1918 Yapısal ve Tematik İnceleme* adlı çalışmasında yönetimle olan çatışmaları çeşitli şekillerde sınıflandırarak bu çatışmaların romanlara nasıl yansıdığını ayrıntılı olarak göstermiştir. *Menfi* (Fazlı Necib, 1909), *Jön Türk* (Ahmet Mithat Efendi, 1910), *İsyân* (Mehmet Celal, 1910), *Jönler* (Bekir Fahri, 1910), *Bir Hafîye Ailesi Yahut Mazlûm-ı İstibdad* (Hasan Nadir, 1910), *Matmazel Angel* (İrfan, 1914) ve burada ismini yazmadığımız birçok romanda yönetimle olan çatışmalar, kimi zaman II. Abdülhamit'in şahsına yönelen düşmanlık şeklinde tezahür ederken kimi zaman da rüşvet yiyen memurlar, ahlak düşkününü paşalar, hafiye örgütü üzerinden yönetimin bütün kurumlarını hedef alır (Gündüz, 2013:54-69). *Müsebbib*'te Zülfikar Efendi ailesinin başına gelen her felaketten sonra padişah, roman kahramanları tarafından lanetlenir ve çaresizlik nedeniyle Allah'a havale edilir. Bu durumun romandaki en bariz örneği Hidayet Hanım'ın babasından kalan miras meselesi ve çocuklarına maaş bağlanması konusunda devlet yöneticileri ile yaşadığı sorunlarda ortaya çıkar. Hidayet Hanım, kocasını ve babasını elinden alan istibdat yönetiminden hiç olmazsa babasından miras kalan malları geri almak için girişimlerde bulunur. Arama bahanesiyle evin kasasından alınan hisse senetleri, mücevherler ve nakit paralar için emniyete defalarca gitmesine ve dilekçe vermesine rağmen “delil olarak alınanların sorgulanamayacak bir makama gönderildiği” söylenerek eli boş gönderilir. İşledikleri cinayet yetmiyormuş gibi mallarının da gasp edildiğini anlayan Hidayet Hanım, yapılanları Allah'a havale eder: “Babamı, kocamı elimden aldınız, malımı da aldınız, hepsi sizin olsun. İlahi merhameti de üzerimden alamazsınız a!” (Nezihî, 1910: 90-91). Hidayet Hanım'ın çaresizlik içinde sarf ettiği sözler, kendisine ve ailesine yapılan haksızlıklar karşısında bir nevi isyan niteliği taşır. Bu durumu anlatıcı romanda şöyle ifade eder : “... Elinden her şeyini alan istibdat heykeline doğru yumruklarını sıkmak ister gibi bir ani bir harekette bulundu” (Nezihî, 1910: 91). II. Abdülhamit Dönemi'nde yaşayan ve eser veren pek çok sanatçı gibi Safvet Nezihî de gördüğü, duyduğu haksızlık ve adaletsizlikler karşısında yaşadığı çaresizliği eserlerinde yarattığı kahramanların isyanı ile ortaya koymuştur. *Müsebbib* ile aynı dönemde yazılan Fazlı Necib'in *Menfi* adlı romanında da II. Abdülhamit yönetimi eleştirilir. Yönetimin yaptığı baskı ve zulüm karşısında halkın korkudan kabuğuna çekildiği, aydınların ise “büyük bir korkuya dûçar olanlara ârız olan meflûciyet gibi garip bir uyuşukluk” (Fazlı Necip, 2020:141) içinde olduğu vurgulanır. Romanlarda kahramanların hissettiği, halkın ve aydınların içinde bulunduğu çaresizlik, o dönemde yaşanan siyasî, askerî, ekonomik sorunların çözülemeyeceğine inanmalarından kaynaklanmaktadır.

5. Ali Suavi ve Çırağan Vakası: Rusya ile yapılan savaşın kaybedilmesi sonucunda Osmanlı'nın Rumeli'deki hâkimiyetini kaybetmesi; Edirne, Erzurum ve Kars'ın elden çıkması ve düşmanın İstanbul sınırlarına dayanması sadece halkın moral ve motivasyonunu bozmakla kalmamış, aynı zamanda savaş tazminatı olarak Rusya'ya ödenen 802.500.000 Frank, devlet bütçesi için önemli bir külfet getirdiği gibi (Aydın 1994: 499) Duyun-ı Umumiye'nin kurulması ve devletin vergilerine el konulması da Osmanlı ekonomisini perişan etmiştir. Özellikle imparatorluk topraklarının Berlin Antlaşması ile Avrupa devletlerinin diplomat masalarında pay edilmesi aydınlar ve askerler başta olmak üzere toplumun her kesiminden insanı rahatsız eder. Ülkenin içinde bulunduğu durumun tek sorumlusu olarak gördüğü padişahı tahttan indirerek yerine daha ileri görüşlü ve demokratik olduğunu düşündüğü V. Murat'ı getirmek isteyen Ali Suavi, Çırağan Sarayına bir baskın düzenlemek ister. Bu olayı İsmail Habip Sevük *Tanzimat'tan Beri I (Edebiyat Tarihi)* adlı eserinde şöyle anlatır:

Bu cerbezeli, cüretli, idealist ve bir bakıma delişmen hoca, Üsküdar'daki iki yüz küsur kadar Rumelili muhacirleri kandırıyor. Onları mavnalara yükleyerek Çırağan Sarayında nezaret altında bulunan mahlû hükümdar V. Murat'ı tahta çıkarmak için saraya hücum etti. Sopalarla yapılan bu hücum neticesinde sarayın muhafızları bertaraf edilmiş, Ali Suavi, V. Murat'ın odasına girmiş 'Haydi, Anadolu'ya geçeceğiz ve sizi padişah ilan edeceğiz.' demişti. Zaten cinnet getirdiği için hâl'a uğrayan bu sabık padişah bu ani manzara karşısında büsbütün aklını oynatır. Beşiktaş muhafızı Hasan Paşa müsellaah kuvvetlerle yetişerek hadiseyi bastırır ve Ali Suavi ile zavallı muhacirler hep maktul düşerler (Sevük, 1942: 231).

Bu olay, her ne kadar başarısızlıkla sonuçlansa da hem saray güvenliğinin ne kadar zayıf olduğunu göstermiş hem de II. Abdülhamit'in vehmini arttırarak daha sonra meydana gelecek birçok olumsuz olaya zemin hazırlamıştır.

Safvet Nezihî'nin *Müsebbib*'te ele aldığı konulardan biri de Çırağan Vakası'dır. Romannın kahramanlarından Binbaşı Atif Efendi, Ali Suavi'yi Sofya'da ticaret mahkemesi reisliği, Filibe'de rüştiye hocalığı ve tahrirat müdürlüğü yaptığı dönemlerden tanımaktadır. Romanda Atif Efendi, ailesine, oğlu Nazif'i Galatasaray Lisesine niçin yazdırmak istediğini açıklarken Ali Suavi ile geçmişten gelen dostluğunu da şöyle ortaya koyar:

Mektebin müdürü hürmet ettiğim bir zattır. Siz Ali Suavi Efendi'yi layıkıyla tanıyamazsınız. Ben Sofya'da kendisiyle samimi bir şekilde görüştüm. Bir müddet Filibe'de de ikamet etmişti. O zaman sık görüşürdük. İlminden, fazlından ben istifade ettim. Oğlumu onun müdür olduğu bir mektebe vererek istifadesini temin etmek isterim. Suavi, Ali Suavi, benim nazarımda büyük bir vatanperverdir. Hem de pek büyük bir vatanperver (Nezihî, 1910: 37).

Atif Efendi'nin siyasî fikirlerinde Ali Suavi'nin etkisi olduğu muhakkaktır. Romanda belirtilmese de Atif Efendi'nin de dâhil olduğu Ali Suavi çevresi, Osmanlı-Rus Savaşını takiben yaşanan dramatik olayların en büyük sorumlusu olarak gördükleri padişahın değiştirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Romanda Atif Efendi'nin Ali Suavi ile görüşmesinden, planlarından hiç bahsedilmez. Oğlunu Galatasaray Lisesine yazdırdıktan sonra romanda Atif Efendi'nin sürekli faciayla sonuçlanması muhtemel bir olaya katılıp katılmamak konusunda yaşadığı iç çatışmaları anlatılır. Atif Efendi yapacakları eylemde başarının çok az olduğunu ve öleceğini bilmektedir: "Ölüm onun nazarında adı bir geçitti. Asıl en büyük ölüm ıstıraplı, azaplı ölüm; amaca, arzu edilen sonuca, murada ermeden heder olup gitmekti" (Nezihî, 1910: 41). Onu iç çatışmaya sürükleyen şey, kendisi öldükten sonra ailesinin içine düşeceği durumdur:

Kendisi heder olup gidecek; fakat ya ailesinin gelecekteki hayatı? Onlar bu cüretin azabını ömürleri oldukça çekecekler. Hatır ve hayale gelmez felaketlere hedef olacaklar... Ne hakla onları sonucu belli olmayan, başarılı olma ümidi zayıf olan bir maksat uğrunda zehirleyecek (Nezihî, 1910: 42).

Romanda öldürüldüğü öğrenilinceye kadar Atif Efendi'nin katılacağı tehlikeli eylemin ne olduğu belirtilmez. Atif Efendi'nin yaşadığı ikilemleri sadece karısı Hidayet Hanım fark eder. Ne için düşünceli olduğunu, onu üzen şeyin ne olduğunu sorar. Fakat Atif Efendi, sarayı basıp mevcut padişahı tahttan indirip yerine başka bir padişahı geçirme girişiminde bulunacaklarını söylemez. Sadece eylemi gerçekleştirecekleri günden önceki gece helalleşip evden çıkmadan önce kayın pederine ve karısına üstü kapalı bir açıklama yapar. Atif Efendi önce kayın pederine gider:

Bana dediler ki: Vatan birkaç fedaiye muhtaç. Onlar muhakkak suretle hayatlarını tehlikeye koyacak. Başarı şansı pek az. Fakat amaca ulaşırsa millet faydalanacak... Vatan faydalanacak... Herkes, herkes faydalanacak... Ey şimdi söyle, sen de bizlerden misin, vatan uğruna canını feda edebiliyor musun?" Bir dakika tereddüt etmeden bu teklifi kabul ettim (Nezihî, 1910: 48).

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum ve dönem dikkate alındığında bir asker tarafından yapılan böyle bir açıklama her türlü düşünceyi beraberinde getirir. Aile bireyleri, vatan söz konusu olunca işin mahiyetini anlamadıkları bu girişimi engellemek gibi bir düşünceye kapılmamışlardır. Tam aksine Zülfikar Efendi, damadını vatan için yapacağı fedakârlık konusunda yüreklendirmiştir. Zira Atıf Efendi, katılacağı eylemin başarısız olması durumunda ailenin başına gelecek felaketleri bilmektedir. Bu sebeple vicdan azabı çekmektedir. Oysa Zülfikar Efendi, damadının vatan için yapacağı fedakârlığı Plevne Kuşatması gibi bir durum olarak algılamakta geride kalanları düşünmemesi için teselli vermektedir:

Vatanın faydasına yarayan hizmet mukaddestir. Evlat, karı böyle şeylerde aranmaz. Vazifeni yerine getir. Ölmek gerekiyorsa öl. Evladına, eşine bakacak şüphesiz bir kimse bulunur. Kimse bulunmazsa Allah var, Allah'ın şefkat ve merhameti var, Allah'ın koruması var...(Nezihi, 1910: 49).

Atıf Efendi, genel ifadelerle belirtip ayrıntılarını açıklamadığı bu kutsal görev için kayın pederinin rızasını aldıktan sonra karısına koşar. Ona da benzeri açıklamalar yapar ve planının ne olduğunu söylemez. Sadece eylemin başarısız olması durumunda onları içine atacağı durumdan dolayı vicdan azabı çektiğini belirten cümleler kurar:

İşte milletin menfaatine ait bir hizmeti yerine getirmek için ölüme gidiyorum. Şimdi anladın mı? Hidayet, ölüme gidiyorum. Eğer amaca ulaşırsak... Ölüsem de hiç acımam, sen de benimle gurur duyarsın. "Kocam vatanı uğrunda, milletin menfaati, iyiliği yolunda öldü." dersin... Fakat... Fakat başarılı olamazsak hem biz mahvolacağız hem sizi mahvetmeye çalışacaklar. İşte ben bundan korkuyorum. Hidayet asıl bundan korkuyorum. Lakin gitmek lazım... Mutlaka gitmeliyim (Nezihi, 1910:52).

Bu açıklamalar Hidayet Hanım'ı korkutur ama kocasına "gitme" de diyemez. Çünkü bir asker olan ve eyleme beraber gideceği kişilere söz verdiğini söyleyen bir insanı durdurmasının imkânsız olduğunu bilmektedir. Ama kocasının bir felakete sürüklendiğini anlayacak kadar da irfan sahibidir ve ağlamaktan başka çaresi yoktur: "Hidayet Hanım kalbindeki acıları zapt edemeyerek hüğü hüngür ağlıyordu" (Nezihi, 1910: 57). Atıf Efendi romanda yapacağı eylemin sonuçlarını günlerce düşünmüş, bu girişimin büyük ihtimalle başarısız olacağını hissetmiş, kendisinden sonra ailesinin başına gelecekleri de tahmin etmiştir. Atıf Efendi'nin her şeye rağmen böyle tehlikeli bir olaya atılması Ali Suavi'nin düşüncelerine olan bağlılığı, cesareti ve vatanseverliği ile açıklanabilir.

Ali Suavi ile etrafına topladığı Rumelili muhacirlerin akıbeti ertesi gün öğleden sonra ortaya çıkar. Gece evden çıkan Atıf Efendi'nin öğleye kadar gelmemesinden kuşkulanan Zülfikar Efendi, damadının başına geleni öğrenmek için dışarı çıkar. O gün bütün İstanbul, Çırağan Sarayı'na yapılan baskın hakkında konuşmaktadır. Ali Suavi'nin başını çektiği bir grubun Çırağan Sarayı'nı basıp V. Murat'ı tahta geçirme girişiminde bulunduğunu ama başarılı olamadıklarını ve bu eyleme katılanların hepsinin öldürüldüğünü öğrenen Zülfikar Efendi, kimlik tespiti için Emniyet Müdürlüğüne götürülen cesetleri incelemek üzere harekete geçer. Emniyet Müdürüne aile üyelerinden birinin bu cesetler içinde olma ihtimali olduğunu ve cesetleri görmek istediğini söyler. Zülfikar Efendi'yi cesetlerin olduğu koğuşa götürürler. Onlarca ceset gördükten sonra burnu kasatura ile kesilmiş beyni parçalanmış bir ceset Zülfikar Efendi'nin dikkatini çeker. Yüzünden tanıyamadığı damadını Plevne Kuşatmasında omzundan aldığı yaradan tanıyan Zülfikar Efendi, kahraman bir ordu subayı olan damadı için *Kuran-ı Kerim* okumak ister. İşkenceyi vazifesinin bir parçası olarak gören Zaptiye Nezareti memuru, Zülfikar Efendi'ye ölenlerin kahraman değil padişah düşmanı, vatan ve millet haini olduğunu söyleyince ihtiyar adamın üzüntüsü bir kat daha artar. Emniyet müdürüne damadının kendisine teslim edilmesini ve onu defnetmek istediğini söyler. Müdür, cesedi veremeyecekleri gibi Zülfikar Efendi'yi sorguya çekmeleri gerektiğini belirtir. Sözde bu eylemdeki rolünün ne olduğunu öğrenmeye çalışmaktadırlar. Zülfikar

Efendi bu işle hiçbir ilgisinin olmadığını, damadının da böyle bir eylemde bulunacağından haberdar olmadığını söylese de kimseyi inandıramaz. Çünkü Bab-1 Zaptiye adı verilen yer istibdat zulmünün ilk kapısıdır. *Müsebbib* ile aynı dönemde yazılmış birçok romanda muhaliflerin ilk durağı Bab-1 Zaptiye'dir. Her türlü ahlaksızlığın kol gezdiği bu yerde işkence etmekten zevk alan memurlar vardır. *Müsebbib*'te mekân ve kişi ayrıntılarına yer verilmeyen Bab-1 Zaptiye ile işkenceci memurlar Fazlı Necib'in *Menfi* ve İrfan'ın *Matmazel Angel* adlı romanlarında anlatıcı ya da roman kahramanı tarafından ayrıntılı olarak tasvir edilir. Yüklü miktarda rüşvet aldıkları varlıklı insanlar karşısında yılışıklık yapan, parası olmayan kişilere karşı zorba ve acımasız tavırlar sergileyen Zaptiye müdürü romanlarda birbirine benzeyen cümleler kullanır. *Müsebbib*'te Zülfikar Efendi ile müdür arasında şöyle bir konuşma geçer:

- Paşa, bu bir zulüm, zorbalık belirtisi. Beni ne hakla tutukluyorsunuz? Ne yaptım?
- Biz de ne yaptığınızı anlamak için sizi alıkoyuyoruz a!
- Paşa çehresini değiştirdi. Sert sert yavere söylüyordu.
- Hoca Efendiyi götür, ilk ağızdan araştırmasını ve soruşturmasını yapsınlar (Nezihi, 1910: 72).

Zülfikar Efendi ilk sorgusunun yapılması için tutuklanır ve görüşme yasağı konur. Evde babalarını bekleyen Hidayet, Atıf ve Zahit Efendi çok meraklanırlar. Atıf Efendi gelmediği gibi onun hakkında haber almak için dışarı çıkan ve akşam saatine kadar gelmeyen Zülfikar Efendi hakkında endişelenen aile bireyleri bilgi toplaması için Zahit Efendi'yi dışarı gönderirler. Ancak Zahit Efendi, dışarı çıkıp sağa sola bakar, kayın pederinin gideceği yerler bellidir. Baktığı yerlerde onu ne gören olmuştur ne de akıbeti hakkında bilgi sahibi olan. Zahit Efendi, akşam çaresiz bir şekilde eve döner. Aile üyeleri birbirlerine bir şey söylemese de olumsuz bir durum olduğunu hissetmektedirler. Akşam geç saatlere kadar bekleyen aile üyeleri gece yatarlar ama uyuyamazlar. Gece yarısı ikisi resmî elbiseli, altı kişilik bir polis grubunun kapıyı şiddetle vurmalarıyla yerlerinden fırlarlar. Polis arama yapmak için gelmiştir. Atıf Efendi'nin kişisel eşyaları ile Zülfikar Efendi'nin mücevher, hisse senedi, nakit para neyi varsa hepsini alırlar. Aile bireyleri Atıf Efendi'nin başına gelenleri de öğrenmiş olur.

Ertesi günü eve Zülfikar Efendi'nin cesedi gelir. Damadının öldürülmesi yetmiyormuş gibi vatan hainliğiyle damgalanan ve hiçbir kabahati olmadığı hâlde suçlu damgası yiyen zavallı adam, gece kalp krizi geçirerek vefat etmiştir. Aile bireyleri yasa boğulur. Ancak yönetimin onlar için düşündüğü cezalar henüz bitmemiştir. Zira Zahit Efendi ile karısı Atıf Anadolu'nun çok uzak bir yerine sürgüne gönderilir. Hidayet Hanım, babasının ve kocasının ölümünden sonra bir de kız kardeşinin sürgüne gönderilmesi nedeniyle çocuklarıyla yalnız kalır.

Hidayet Hanım, kocasını ve babasını elinden alan istibdat yönetiminden hiç olmazsa babasından miras kalan malları geri almak için girişimlerde bulunur. Arama bahanesiyle evin kasasından alınan hisse senetleri, mücevherler ve nakit paralar için emniyete defalarca gitmesine ve dilekçe vermesine rağmen “delil olarak alınanların sorgulanamayacak bir makama gönderildiği” söylenerek eli boş gönderilir. Miras işinden sonuç alamayan Hidayet Hanım bu sefer de yetimleri için en azından kocası adına maaş bağlanması için uğraşır ama bu talebi de “Bir padişah haininin millet ve devlet düşmanının adı o makama nasıl arz edilecek?” (Nezihi, 1910: 91) denilerek reddedilir.

6. Hafiyeye teşkilatı ve jurnalcılık: Çırağan Vakası ve sonrasındaki başarısız darbe girişimleri padişahı kuşkucu bir tip haline getirmekle kalmaz, aynı zamanda amcası ile aynı sonu yaşamamak için hafiye şebekesi kurmaya sevk eder. İç politikadaki otoritesini arttırmak ve kendisine karşı düzenlenecek darbe ve suikastlardan korunmak için padişahın kurduğu hafiye teşkilatı ülkede

jurnalcılığı meşru hâle getirir (Tuncer, 1995:3-5). Ayrıca yönetimin sunduğu olanakların çekiciliği kadar zayıf kişilikli insanlardaki para ve makam hırsı da jurnalcılığın yayılmasında etkili olmuştur. Jurnalcilik bu dönemde öyle kazançlı bir meslek haline gelmiştir ki aynı ülküyü paylaşanlar, yakın arkadaşlar, akrabalar hatta kardeşler bile jurnallerle birbirlerinin kuyusunu kazmaya çalışmışlardır (Gündüz, 2013: 62). II. Abdülhamit Dönemi'ni anlatan bütün romanlarda ele alınan ortak konu hafife teşkilatı ve jurnalcılıktır. Jurnalcilikte yöntem konusunda hafiyelerin hayal gücünün sınırı yoktur. *Jön Türk*'ün hafiyesi Kazım Bey önce romanın başkahramanı Nurullah'ın kütüphanesine yasak yayınları koymuş, sonra da saraya jurnallemiştir. *Menfi*'nin hafiyesi Naim Bey ise kütüphanesinde Meşveret gazetesini bulunduran Ekrem'i jurnaller (Gündüz, 2013: 62-63). *Müsebbib*'te ise hafife Nedim Paşa'dır ve Ayasofya Camisinin duvarlarına afiş yapıştıracaklarını öğrendiği kayınbiraderi Nazif ve arkadaşlarını jurnalleyerek suçüstü yakalattırır. Bu jurnalin karşılığında hafiyenin rütbesi kolağalıktan binbaşılığa yükseltilir.

Hafife teşkilatı ve jurnalcilik *Müsebbib*'in kurgusal yapısında çok önemli bir yere sahiptir. Çırağan Vakasında Atif Efendi'yi, Emniyet Müdürlüğündeki sorgu sonrasında Zülfikar Efendi'yi, on beş yıllık sürgün hayatında Zahit Efendi'yi kaybeden ailenin trajedisi henüz bitmemiştir. Romanın ikinci bölümünde aradan on beş sene geçmiş, kocası sürgünde ölen Atifet, sakat kızı Zehra ile İstanbul'a Hidayet Hanım'ın yanına gelmiştir. İki kız kardeş geçen on beş senede başlarına gelen hadiseleri anlatıp ağlaşırlar. Artık birbirlerinden başka kimseleri kalmamıştır. Tek tesellileri çocuklarıdır. Nazif artık yirmi altı yaşında Askeri Tıp Fakültesinin son sınıfında okuyan yiğit bir delikanlıdır. Pek çok özelliğiyle babasına benzer: "Uzun boyu, geniş omuzları, geniş göğsüyle bir Türk kahramanı. Babasının oğlu. O, fiziksel ve ruhsal anlamda sanki babasının ikinci bir örneği" (Nezihî, 1910:84). Hidayet Hanım, kızı Rana'yı da o dönemde yeni açılan Kız Öğretmen Okuluna kaydettirmiştir. Rana çalışkan, temiz, iyi giyinen, giydiğini kendine yakıştıran, kıyafetlerini biçip diken, mahalledeki her annenin gıpta ile baktığı bir genç kız olmasına rağmen "zevk ve eğlenceye de hiç tutkun değil. Kendine göre odasında ufak bir kütüphanesi, dikiş makinesi ve türlü türlü işlere mahsus aletleri, araç gereç masası vardır"(Nezihî, 1910: 97). Hidayet Hanım'ın aklında artık iki mesele vardır: Biri Nazif'in mezun olması, diğeri ise Rana'nın uygun bir kısmetinin çıkması. Hidayet Hanım'ın zihnindeki ilk mesele Nazif'in okuldan mezun olup subay çıkmasıyla çözülür ve aile bireylerinin yıllardan beri ilk defa yüzü güler. Fakat Rana'nın evlenmesi meselesi hiç kolay değildir. Çünkü "hâlinde her şeye uymamak, herkesin yaptığını yapmamak"(Nezihî, 1910: 99) gibi farklı bir kişiliğe sahip olan Rana görücü kabul etmemektedir. Rana'ya göre görücü usulünde kızların süslenip görücü iskemlesinde güzelliklerini sergilemeleri, görücülerin kızın dişlerini görmek için güldürmeye çalışmaları, kızları tepeden turnağa kadar incelemeleri çok rahatsız edicidir. Rana, görücüye çıkmadığı için kendisini eleştiren annesine ve teyzesine "Kadınlarımız daha ne zamana kadar şu maskaralıkla yüz yüze kalıp duracaklar"(Nezihî 1910: 101) diyerek tepki gösterir. Rana'ya göre oğlunu evlendirmek isteyen bir anne görmek istediği kızın evine misafir gibi ziyarete gelip gelin adayını en doğal haliyle görür, konuşur; düşüncelerini ve mizacını öğrenir. Rana, bu yaklaşım biçiminin hem amaca daha uygun hem de daha insani olduğunu düşünmektedir. Kız kardeşinin düşüncelerini Nazif de destekleyince Rana evlenme konusunda annesi ile teyzesinin yaptığı baskılardan kurtulur.

Birkaç ay sonra Rana'ya bir talip çıkar. Tabip Kolağası olan Nedim Paşa, otuz iki yaşlarında, sarı saçlı, beyaz tenli yakışıklı bir gençtir. Rana, Nedim Bey'in resmini görür, beğenir. Nazif'in damat adayı hakkında yaptığı araştırma da müspettir. Ayrıca damat adayının kimsesiz ve taşralı oluşu da işlerine gelir. Çünkü Nedim Paşa, eve iç güveyi olarak gelecektir. Nazif, gözü arkada kalmadan uzmanlık eğitimi için Paris'e gidebileceği için mutludur. Hidayet Hanım ise sonunda kızını evlendirdiği ve damadının da iç güveyi olmasından memnundur. Nedim Paşa düğünden sonra eve çabuk uyum sağlar.

Herkese karşı nazik, anlayışlı ve güler yüzlü bir yaklaşım sergilediği için aile bireyleri tarafından çok sevilir. Ancak başlangıçta Zülfikar Efendi ailesi bilmeseydi Nedim Paşa da hafiye teşkilatındandır. Yazdığı jurnallerle birçok insanın hayatını karartır.

7. İttihat ve terakki: Siyasî tarihimizde Jön Türk olarak adlandırılan gençlerin 1889'da kurdukları ve kullandıkları değişik adlardan sonra İttihat ve Terakki adında karar kıldıkları gizli bir siyasî dernek, Sultan II. Abdülhamid tarafından 1878'de engellenen Meşrutiyet rejimini yeniden yerleştirmek amacıyla çalışmaya başlar (Akyüz, 1995:87). Yurt içinde barınamayan gençler, çalışmalarını yurt dışına taşır. Avrupa'da başlayan hürriyet fikirleri gazete ve broşürler aracılığı ile hafiyelerin gece gündüz çalışmalarına rağmen dağıtılır ve İstanbul'a yayılır. İstanbul'daki öğrenciler arasında da rağbet gören hürriyet ve inkılap fikirleri, özellikle Harbiyeli ve tıbbiyeli öğrencilerin birleşerek bir eylem hazırlığı planlamalarına ön ayak olur. Yıldız Sarayı'na karşı bir yürüyüş yapmaya karar veren öğrencilerin mektupları yönetimin eline geçince içlerinden 81 kişi mahkûm olmuştur. Yapılan işkence ve eziyetlerin ardından tutuklanan gençlerden kimileri Marmara Denizi'nin dibini boylarken kimileri de sürgüne gönderilmiştir (Ertaylan, 2011: 583-588).

Bu olay *Müsebbib*'te Atıf Efendi'nin oğlu Nazif ve arkadaşları etrafında ele alınır. Nazif, subay olarak göreve başladıktan sonra bir gün annesinden gizlice para ister. Parayı kendisi için değil “vatanın selâmeti için memleketin kurtuluşu için” (Nezihi, 1910: 107) istediğini söyler. Nazif, babasına, dedesine yapılanları unutmadığını; mallarının gasp edilmesini, haklarının yenildiğini, şimdiye kadar istibdattan sadece baskı ve zulüm gördüklerini söyleyerek vatanın içinde bulunduğu durumu şöyle özetler:

Hükümet, zulmün aleti. Adalet, kayıp; ilerleme yok... Memleketin serveti bitiyor. Ekonomik saygınlığı düşüyor. Ahalisi perişan oluyor... Nasıl söyleyeyim bilmem. Sözün kısıması (devlet) çöküşe yaklaşıyor... Bu hükümetin tavrı, gittiği yol uçurum. Nihayet bir gün gelecek ki oraya yuvarlanacağız. Anlıyor musun anne? (Nezihi, 1910: 107-108).

Nazif, romanda adı belirtilmese de gizli bir örgüte üye olduğunu -ki bu örgüt büyük ihtimalle İttihat ve Terakki'dir- bu örgüt yöneticilerinin Paris'e kaçtıklarını, orada bir gazete çıkarıp memleketin başına gelen felaketleri yazacaklarını, vatanın ve milletin çıkarını savunacaklarını, kendisinin de sadece maddi yardımda bulunacağını belirtir. Nazif, “Kadınsan da sen de bizdensin.” (Nezihi, 1910: 106) diyerek annesinden endişelenmemesini ister. Hidayet Hanım, bu tür siyasî ifadeleri en son kocasından duymuştur ve doğal olarak oğlunun politika işlerine karıştığını anlayınca çok üzülür. Ancak Nazif'in örgüte sadece maddi yardımda bulunacağını, aktif olarak siyasetin içinde olmadığını öğrenince rahatlar. On yedi yılda biriktirdiği para, beş yüz liradır. Nazif yüz lirasını alıp gerisini kız kardeşinin düğünü için annesine verir.

Nazif, kız kardeşinin düğününü takip eden günlerde İstanbul'da dâhil olduğu örgüt için işe başlayacağını söyleyerek annesinden yüz lira daha ister. Hidayet Hanım bu işin ne olduğunu merak etmekte ve hayata tutunmasını sağlayan tek oğlunun başına bir şey gelmesinden korkmaktadır. Çünkü tıpkı Atıf Efendi'de olduğu gibi Nazif'in de geceleri birkaç misafiri gelmekte ve gizli gizli konuşmalar yapılmaktadır. Nazif'in arkadaşları bir gün eve bir sandık getirince Hidayet Hanım korktuğunun başına geleceğini, tıpkı babası gibi Nazif'in de politika işlerine bulaştığını anlar. Bir gece beş arkadaşı ile odasına kapanan Nazif, odaya kimsenin girmemesini tembih eder. Hidayet Hanım sanki kocasıyla yaşadıklarının tekrarını yaşıyormuş gibi endişelenmektedir. Damat Nedim Paşa o akşam yemekten sonra biraz yürüyüş için dışarı çıkmıştır. Eve döndüğünde Nazif'in odasının önünden geçerken içeriden yüksek sesli konuşmaları duyar. Kapiya kulağını vererek hararetle tartışmanın ne olduğunu

anlamaya çalışır. Nazif arkadaşlarına örgütün kendilerine verdiği görevi mutlaka yapmaları gerektiğini, afişleri sabah namazından önce Ayasofya ve Sultan Ahmet Cami'lerinin duvarlarına yapıştırılmalarının çok önemli olduğunu söyler: "Benim aldığım emir böyle. Etiketler Ayasofya ve Sultanahmet Cami'lerinin duvarlarına yapıştırılacak... Mademki emre uymaya ve söz dinlemeye yemin ettik, bizim için tehlike olsa bile onu yapmaktan çekinmemeliyiz" (Nezihî, 1910: 117). Arkadaşlarının kimisi bu camilerin çok merkezi bir yerde olduğunu, yakalanabileceklerini, başlarının belaya girebileceğini, bu yüzden de merkeze uzak bir yerdeki cami duvarına yapıştırılmalarının daha uygun olduğunu söyler. Nazif, bu işin tehlikesini göze alarak örgüte üye olduklarını, merkezi yerdeki camilere gelen insan sayısının daha fazla olduğunu, daha çok insan tarafından okunma ihtimalinin olduğunu öne sürerek Cuma akşamı bu etiketlerin yapıştırılması gerektiğini, kimse gelmezse bu işi tek başına yapacağını, ucunda sürgün ya da ölüm olsa da her türlü tehlikeyi göze aldığını söyler: "Yakalanırsak ne olurmuş sanki? Bizi de sürgün ederler, denize atarlar. Binlerce masumun uğradığı felakete biz de uğrarız... Eğer siz yapmaya cesaret etmiyorsanız ben kendi kendime yaparım..." (Nezihî, 1910: 117). Duyduklarını yeterli bulan Nedim Paşa, ertesi günü yazacağı jurnal ile kazanacağı rütbelerin hayalini kurarak yatağında rahat bir uyku çeker.

Cuma gecesi erkenden uyanan Nazif gerekli hazırlıkları yapar. Buluşma saatinden önce afişleri tekrar gözden geçirir. Tam hazırlıklarını bitirip dışarı çıkacakken merdivenlerde annesiyle karşılaşır. Hidayet Hanım, yıllar önce yine böyle bir gece giden kocasını engelleyemediğini ama oğlunun tehlikeye atılmasına izin vermeyeceğini söyler:

Kocamdı, ona bir şey diyemezdin. Fakat sen evladımsın. Seni ben dünyaya getirdim. Seni ben büyüttüm. Hakkım çoktur. Sana şimdi "Hayır, gitmeyeceksin!" diyebilirim. Nazif, oğlum sana bir hâl olursa ben yaşayamam. Bana, kız kardeşine acımıyor musun? (Nezihî, 1910:123).

Nazif tehlike olmadığını, bir saat sonra döneceğini, kendisine kimsenin engel olamayacağını söyleyerek gider. Nedim Bey'in jurnaliyle ellerindeki afişlerle yakalanan Nazif, beş arkadaşıyla önce Taşkışla'ya gönderilir. Orada bir ay hapis kaldıktan sonra askeri mahkeme önce idamlarına hükmeder. Sonra padişahın emriyle idam cezası ömür boyu hapis cezasına çevrilir ve Fizan'a gönderilir. Müsebbib ile aynı dönemde yazılan ve II. Abdülhamit Dönemi'ni anlatan romanlarda meşrutiyet uğruna her türlü sıkıntıyı hatta ölümü bile göze alan idealist gençler için sürgün en hafif cezadır. *Jön Türk*'ün başkahramanı Nurullah Akka'ya, *Jönler*'de Necip Bey Rodos'a, *Menfi*'de Ekrem Bey Konya'ya, *İsyan*'da Vedat Bey Trablus'a sürgün edilir (Gündüz, 2013:65).

Fizan'a sürgün edilen oğlunu bir daha göremeyen Hidayet Hanım, hastalanır. Hiçbir teselli kabul etmeyen Hidayet Hanım, yataklarda inlerken damadının rütbesinin kolağalıktan binbaşılığa yükseldiğini, nişanlar aldığını, Yıldız Hastanesine nakledildiğini öğrenince Nedim Paşa'dan şüphelenmeye başlar. Bu arada Nedim Paşa kayınbiraderinin affı için sarayda uğraştığını söyleyip Hidayet Hanım'a sabır tavsiye etmektedir. Hidayet Hanım, bu alçaklığa, münafıklığa kızı için tahammül etmeye çalışır: "Zavallı kadın kızının gelecekteki mutluluğu için bu münafıklığa tahammül etmeye çalışarak onu, o alçak hafiyeyi Allah'ın affına havale eyliyordu" (Nezihî, 1910: 127). Fakat gün be gün eriyen Hidayet Hanım bir gün ansızın ölüverir. Doktorlar hastalığının ne olduğunu teşhis edemezler.

Hidayet Hanım'ın ölümü Rana'yı Atıfet'i ve Zehra'yı aylarca yasa boğar. Evdekiler yas tutup ağlarken Nedim Paşa, önce kaymakam sonra da miralay olur. Ekonomik gücü artan Nedim Paşa önce Zülfikar Efendi'nin evini tadilattan geçirir. Uşakların, ağaların hizmetine koştığı Nedim Paşa bir araba satın alır. Evin tamiri başta olmak üzere bu kadar uşak, ağa ve arabanın masrafının bir miralay maaşıyla

karşılanamayacağını bildiği için evdekilere piyangoonun büyük ikramiyesinin kendisine isabet ettiğini söylese de artık herkes Nedim Paşa'nın hafiye olduğundan şüphelenmeye başlar. Evde sadece Rana, çok sevdiği kocasından şüphelenmez. Fakat bir gün kocasının masasında bir jurnal karalaması görünce o da gerçeği görerek büyük bir ruhsal çöküntü yaşar: "Lakin artık bir gün geldi ki o da kocasının hıyanetine gönülden inandı. Çünkü masası üstünde bir jurnal karalaması görmüştü. Bedbaht, oraya düştü, bayıldı" (Nezihi, 1910: 128). Rana kocasının hafiye olduğunu anlasa da ona duyduğu aşk yüzünden bildiklerini kalbine gömmeye çalışır. Ancak kardeşinin sürgün edilmesine annesinin üzüntüden ölmesine neden olan bir adamla yaşamak da ona ağır gelmektedir. Üstelik evde ne zaman hafiye ve jurnal lafı geçse Nedim Bey, jurnal yazan hafiyelere türlü hakaretler ve küfürler savurmaktadır:

Mesela bir gün "Zühdi Bey damadının, kızının jurnaliyle sürgün edilmiş," dediğim zaman: "Vay alçaklar!" dedi. "Hiç insan babasına karşı böyle bir alçaklıkta bulunabilir mi? Cenab-ı Allah böyle sefil mahlûk da yaratmış demek." sözlerini ilave etti. Ben utancımın yere baktım, gözlerimi indirdim (Nezihi 1910: 129).

Rana çok sevdiği kocasının riyakârlığına katlanmaya çalışır. Rana'yı bu zor günlerinde yalnız bırakmayan ve ona dert ortağı olan kişi Zehra'dır. Rana, hafiye olduğunu ve yazdığı jurnallerle birçok insanın hayatını kararttığını öğrendiği kocasını sürekli takip etmeye başlar. Bir gün kocasını çalışma odasında oldukça meşgul bir durumda görür. Jurnal yazdığını anlayan Rana, kocasına görünmeden odadan çıkar. Kocasını gittikten sonra yazılan jurnalleri inceler. Journallerden bir tanesinde "mühim" ibaresi vardır. Eğitim için Paris'e kaçan bir gencin annesine yazdığı mektuptur. Genç, annesinin gönderdiği beş yüz Franka teşekkür etmektedir. Rana, anne ile oğlu mahvedecek bu jurnali yakar ve izlerini ortadan kaldırır. En azından bir ailenin kurtulmasına vesile olduğu için mutludur:

Mühim vesikayı yırttı, parçalarını yaktı. Ondandır hiçbir eser bırakmadı. Diğer mektuplarda dikkate değer hiçbir şey yoktu. Artık gönülden rahat oldu. Geniş, rahat bir nefes aldı. Oh, çok şükür kocasının ekeceği kötülük tohumlarının çatlamasından birine engel olmuştu (Nezihi 1910: 134).

Gece eve gelip de aradığını bulamayan Nedim Paşa küplere biner, başının belaya gireceğini, rütbelerinin söküleceğini, mutlaka o evrakın bulunması gerektiğini söyler. Ancak tüm aramalar nafiledir. Evrak bulunmadığı için Nedim Paşa, o gece doğru düzgün uyuyamasa da korktuğu hiçbir şey başına gelmez.

8. II. Meşrutiyet: II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerde hafiye teşkilatı kaldırılır ve bu teşkilatın üyeleri tespit edilip yargılanmaya başlar. Sıranın bir gün kendisine geleceğini bilen Nedim Paşa'nın morali bozuktur. Rana ise II. Meşrutiyet'e çok sevinmiştir. Çünkü bu yeni sistem ile kimse sarayın çevresine gitti diye kurşuna dizilmeyecek, afiş yapıştırdığı için Fizan'a sürülmeyecektir. Ancak ortada hoş olmayan bir durum vardır. O da Nedim Paşa'nın geleceğidir. Zira hafiye teşkilatından olduğu için bir gün tutuklanıp yargılanacaktır. Bu durum da Rana'yı önceden olduğu gibi ikileme bırakmaktadır. Rana yıllardır ağabeyinin sürgüne yollanmasına, annesinin ölümüne ve birçok ailenin perişan olmasına neden olan kocasının yaptıklarına engel olmak ya da göz yummak arasında kalmış, ama ona olan sevgisi ağır bastığı için hiçbir şey yapamamıştır. Fakat Rana'nın benliği çatışmadan kurtulamamıştır. Benliğinin bir tarafı kocasını çok sevdiğini ve bu yüzden onun her yaptığını, riyakârlığını görmezden gelmesi yönünde telkinde bulunurken benliğinin diğer tarafı ailesiyle beraber birçok ailenin mahvolmasına neden olan ve istibdat yönetimine hizmet eden bu adamı ne kadar severse sevsin yaptıklarına göz yummaması gerektiğini ileri sürer. Bu çatışmaya çözüm bulamayan Rana'nın iç dünyasındaki mücadele bayılma şeklinde fizyolojik bir rahatsızlık olarak tezahür eder.

II. Meşrutiyet'in ilanının beşinci günü Rana gazete okurken hafiye teşkilatı mensupları içinde kocasının ismini de görür ve ağlamaya başlar. Nedim Paşa, hafiye olmadığını, kendisine iftira edildiğini iddia etmektedir: “Çabuk ilerlememi çok gördüler. Dünyada ne kadar kıskanç istersen... Şimdi ellerine bir fırsat geçer geçmez filan da böyleydi, şöyle yaptı, böyle etti demek kolay. Fakat buna delil lazım, ispat lazım” (Nezihî, 1910: 146). Nedim Paşa, karısına bu durumun da uzun sürmeyeceğini, her şeyin bir anda değişebileceğini söyleyerek ileriye dönük bir planı olduğunu da ima etmeye çalışır.

Ağustosun ilk günlerinde kabine dağılmış, büyük değişimler yaşanmaya başlamıştır. Nedim Paşa II. Meşrutiyet'in ilanından beri morali bozuk, korkak bir şekilde dolaşırken son günlerde davranışları değişmeye, tekrar yüzü gülmeye başlamıştır. Nedim Paşa, geceleri ziyarete gelen birtakım adamlarla gizli gizli konuşmalar yapmaktadır. Bir gece eve, içinde banknot ve altın liralara dolu büyük bir çanta gelir. Rana, kocasının bu garip adamlarla ne konuştuğunu, bu kadar çok paranın ne için kullanılacağını merak eder. Kocasını dikkatli bir şekilde takip etmeye başlar. Kocasını evde yokken çalışma odasını, evraklarını iyice inceler. Ayasofya Camini gösteren bir harita bulan Rana, Zehra ile haritayı alıp cami etrafını dolaşır. Cami ile ilgili bir plan yapıldığını anlayarak eve koşan Rana, kocasının paraları koyduğu kasayı açar. Paraların çoğu gitmiştir. Yalnız kasanın alt kısmında üstünde Frajil (kırılabılır) yazılı tahta bir kutu vardır. Kutuyu açınca içinde piller ve tellerle hazırlanmış bir bomba düzeneği bulur: “Hakikate yavaş yavaş ulaştığını anlıyordu. Tepeden turnağa kadar titredi. Bu defa artık kararsızlığa yer yoktu. Aşkını, muhabbetini, her şeyini feda edecekti” (Nezihî, 1910: 151). Rana kocasının Ayasofya Caminde bomba patlatmak ve ortaya çıkan karışıklıklarla tekrar eski yönetimi getirmeye çalışan bir reaksiyon hazırlığı içinde olduğunu fark eder.

Üç gün sonra gece yarısı yataktan kalkan Nedim Paşa, giyinip hazırlanmaya başlar. Rana, kocasına nereye gittiğini sorar. Nedim Paşa kaçamak cevaplarla karısını oyalamaya devam eder. Giyindikten sonra tabancasını kontrol edip masanın üzerine koyan Nedim Paşa, Rana'dan kasanın anahtarını ister. Rana artık dayanamaz ve gerçeklerle yüzleşmenin zamanı geldiğini söyler:

Paşa, artık yüzümüzdeki peçeyi atalım. O anahtarı sana veremem. Çünkü onu yarın ben Emniyet Müdürlüğüne kendim götürüleceğim. “Geliniz, bakınız bizde (Fulminât) dolu bir sandık var. Kocam bunu nereden bulmuş? Ne yapacak? Bunu anlayınız.” diye feryat edeceğim (Nezihî 1910: 153).

Nedim Paşa, planlarının ne olduğunu anlayan karısının ağzını kapatıp kollarını sıkarak anahtarın yerini öğrenir. Karısını itip anahtarı almaya yönelen Nedim Paşa'nın tabancasını alan Rana, artık bu kepezeliğe son vermenin gerekli olduğunu düşünür ve kocasına ateş etmeye başlar. Rana artık içindeki kavgadan kurtulmuştur.

Sonuç

Siyasî, askerî, ekonomik ve sosyal alanlarda büyük değişikliklerin yaşandığı, reformların yapıldığı, toplumun medeniyet değişikliği gibi sancılı bir süreçten geçtiği dönemlerde aydınların, bürokratların, askerlerin, sanatçıların topluma karşı sorumlulukları artar. Bu buhranlı dönemlerde yazarlar içinde buldukları topluma karşı daha faydalı olmak ve sorumluluklarını yerine getirmek adına eserlerini sanat yapmak kaygısından ziyade halkın duygu ve düşüncelerine tercüman olmak için kaleme alırlar. Çocukluk ve gençlik yılları II. Abdülhamit'in yönetimi altında geçen birçok yazar bu dönemde duyduğu, gördüğü ve yaşadığı olayları roman formunda dile getirerek toplumun sesi olmuşlardır. *Menfî, Jönler, Jön Türk, İsyân, Bir Hafîye Ailesi Yahut Mazlûm-ı İstibdad, Matmazel Angel, Müsebbib* ve burada adını yazmadığımız birçok romanın II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra aynı

veya birbirine yakın tarihlerde yayımlanması, yazarların düşünce dünyasında II. Abdülhamit Dönemi'nin bıraktığı etkinin ne kadar büyük olduğunu gösterir.

II. Meşrutiyet'ten sonra yayımlanan ve yukarıda adı geçen romanların tamamı "II. Abdülhamit yönetimine karşı düşmanlık, sürgün, işkence yapmaktan hoşlanan emniyet görevlileri, hafiye teşkilatı ve jurnalcılık, vatan sevgisi, meşrutiyet özlemi" gibi ortak konular etrafında şekillense de bu eserleri birbirinden ayıran birtakım özellikler vardır. *Müsebbib*'i diğer romanlardan ayıran niteliklerin başında Zülfikar Efendi ailesinin yönetimle olan çatışmalarını Çırağan olayı gibi okuyucunun ilgisini çeken, Plevne Kuşatması, muhacir sorunu gibi halkın zihninde derin izler bırakmış, tarihsel gerçekliği olan konular etrafında ele almasıdır. Olayları sıradan insanların bilincinden yansıtan ve merak unsurunu ön planda tutan yazar, tarihsel kişilikleri olayın arka planındaki fikirleri açığa çıkarmak için kullanmıştır. Ayrıca romanın sonunda II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi, eski yönetimin bütün kurumlarıyla ortadan kaldırılması ve yazdığı jurnallerle birçok insanın hayatını karartan Nedim Paşa'nın öldürülmesi, okuyucunun zihninde ülkenin geleceği ilgili iyimser bir tablonun çıkmasını sağlamıştır.

Tarihsel gerçekliği bir roman kurgusu içinde yeniden canlandıran ve bu bağlamda tezli romanlar sınıfına sokulabilecek *Müsebbib*, Servet-i Fünun Dönemi bağımsız yazarlarından Safvet Nezihî'nin düşünce dünyasının dışavurumu, bir anlamda II. Abdülhamit Dönemi'yle hesaplaşmasıdır.

Kaynakça

- Akyüz, K. (1995). *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri 1860-1923*, İstanbul: İnkılap.
- Aydın, M. (1994). "Doksanüç Harbi (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı)", *TDVİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, C.9, s.498-499
- Çetin, N. (2017). *II. Abdülhamit Dönemi Türk Edebiyatı*, İstanbul: Nobel Akademik.
- Ertaylan, İ. H. (2011). *Türk Edebiyatı Tarihi I-IV*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Fazlı Necib (2020). *Menfi*, (Haz: Ömer Aslan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Gündüz, O. (2013). *İkinci Meşrutiyet Romanı 1908-1918 Yapısal ve Teknik İnceleme*, İstanbul: Dergâh.
- Karaalioğlu, S. K. (1980). *Resimli Motifli Türk Edebiyatı Tarihi (Cumhuriyet Edebiyatı)*, İstanbul: İnkılap ve Aka, C.3
- Kudret, C. (2004). *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman1*, İstanbul: Dünya, C.1
- Necatigil, B. (2004). *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, İstanbul: Varlık.
- Safvet Nezihî (1910). *Müsebbib*, İstanbul: Suhulet.
- Rauf M. (2001). *Mehmet Raufun Anıları* (Haz: Rahim Tarım), İstanbul: Özgür.
- Sevük, İ. H. (1942). *Tanzimat'tan Beri 1* (Edebiyat Tarihi), İstanbul: Remzi.
- Tuncer, H. (1995). *Arayışlar Devri Türk Edebiyatı 2 Servet-i Fünûn Edebiyatı*, İzmir: Akademi.
- Yalçın M. (Ed.) (2003). *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul: YKY, C.2
- Yılmaz, A. (1991). *Safvet Nezihî Hayatı-Sanatı-Eserleri*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.